

EL PAISATGE VITÍCOLA ACTUAL I HISTÒRIC DE MALLORCA A TRAVÉS DE LA TOPONÍMIA

Joan Caldentey Brunet, Miquel Grimalt Gelabert
i Antoni Ordinas Garau

XVIII Jornada d'Antroponímia i Toponímia. Selva 2005

El reparto de la vinya ha sufrido bastantes vicisitudes a través de los años, tanto que se encuentran numerosos topónimos que engañan con respecto a su contenido vitícola, por haber desaparecido el cultivo... Vicenç Maria Rosselló Verger (1964). Mallorca el sur y el sureste.

RESUM

La vinya, element paradigmàtic de la trilogia mediterrània, és un cultiu que en la toponímia mallorquina se'n troben centenars de referències. L'anàlisi de la distribució sobre el territori insular d'aquestes aporta informació significativa sobre les característiques del cultiu i el seu grau d'incidència sobre el paisatge. No només a l'actualitat, sinó que també en temps passats. En aquest sentit, si una cosa ha caracteritzat el cultiu han estat les oscil·lacions en la seva presència al camp mallorquí, com a conseqüència de plagues i febres vitícoles empeses per conjuntures econòmiques favorables.

INTRODUCCIÓ. FONTS. OBJECTIUS. METODOLOGIA

La vinya, cultiu present a Mallorca des de l'antiguitat clàssica, té multitud de referències a la toponímia. Amb aquesta comunicació es pretén realitzar una lectura de la distribució dels topònims vitícoles sobre el territori mallorquí i observar la seva relació amb l'evolució d'aquest cultiu i les implicacions sobre la gènesi paisatgística que se'n deriven. La font d'on s'han extret els topònims ha estat el *Mapa Topogràfic Balear escala 1:5000*.¹ Cadascun d'aquests noms de lloc referits al món vitícola, que a tot Mallorca n'hi ha prop de qua-

¹ Aquesta font, tot i que no és exhaustiva, es pot considerar representativa de la toponímia illenca malgrat els evidents desequilibris que mostra a escala municipal.

tre-cents, han estat georeferenciats i representats en una cartografia temàtica que s'adjunta al present treball. La recerca en diverses fonts bibliogràfiques especialitzades ha estat també unes de les fonts que han servit per la consecució dels objectius proposats.

VINYA I TOPONÍMIA

Si s'analitzen les característiques dels topònims que al·ludeixen al món de la vinya s'observa que majoritàriament van introduïts per un conjunt de genèrics, inequívocament vitícoles, que indiquen característiques sobre l'extensió de la parcel·la i l'edat dels ceps. D'entre aquests cal destacar-ne els següents:

Vinya: Conjunt de ceps plantats, i tros de terra on estan plantats. (DCVB)

Vinyet: Extensió gran de vinyes. (DCVB)

Vinyota: Vinya de grans dimensions.

Vinyola: Femení diminutiu de vinya. (DCVB)

Vinyoleta: Diminutiu de vinya.

Vinyassa: Femení augmentatiu de vinya. (DCVB)

Vinyó: Diminutiu de vinya.

Mallol/Mallola: Plantó de cep; cep jove, el primer any que és plantat. (DCVB)

Llambrusca: Parra o cep bord, de grans petits. (DCVB)

Pel que fa als determinants dels genèrics anteriorment descrits cal distingir-ne diverses categories. La primera d'elles són aquells que expliciten el nom de la propietat on es troba la plantació (42 casos). En segon lloc, aquells que al·ludeixen el propietari indicant el nom, llinatge i/o malnom (37 exemples). En tercer lloc aquells que ens indiquen trets dimensionals de la parcel·la o l'edat de la vinya (38 casos). Finalment, a manera anecdòtica cal destacar la presència d'un fitotopònim que incorpora un determinant que defineix de la varietat dels ceps (*Vinya des Moscatell*). La qual cosa contrasta amb els topònims d'altres conreus —per exemple les figueres— on les referències a les varietats constitueixen bona part dels determinants.

D'altra banda, hi ha tot un conjunt de topònims que no de manera directa però sí indirecta van referits al cultiu. Es tracta, bé de determinants que són a la vegada malnoms, noms de possessions o establits (10 casos) o bé, una sèrie de noms de lloc introduïts per genèrics amb connotacions oronímiques (15 casos), hidronímiques (5 casos), altres accidents del medi físic (3 casos), camins (2 casos), elements de l'arquitectura popular (10 casos) i d'altres de tipologia diversa (3 casos).

Cal destacar en tercera instància l'existència d'un important volum de topònims (48 casos) que incorporen un genèric referit a elements de l'estructura agrària. Es tracta dels sementers, tanques, camps i cloves que tenen com a determinant el mot «vinya» indicant, lògicament, presència al paisatge d'aquest cultiu.

LA TOPONÍMIA COM INDICADOR DE LA PRESENCIA DE LA VINYA AL PAISATGE

L'anàlisi des de la distribució territorial dels topònims referits a la vinya permet efectuar-ne una anàlisi amb clares connotacions geogràfiques. En aquest sentit, el repartiment d'aquests topònims sobre el territori (**mapa 1**), és una clara manifestació de la presència —tot i que amb matisos que es comentaran en posterioritat— tant actual com històrica del cultiu a determinats indrets.

Si s'observa el mapa 1 es constata com l'àrea de major densitat de topònims correspon al pla de Mallorca i a la Marina de Lluçmajor. Altres espais de la geografia illenca on les referències toponímiques són abundoses són el Raiguer i el vessant meridional marítim de la Serra de Tramuntana. Per contra, el Llevant i Nord de Mallorca, a excepció d'indrets molt concrets com part de les serres de Llevant (Artà i Capdepera), Santanyí i ses Salines la densitat és especialment pobra, fenomen ja detectat a Sant Llorenç des Cardassar per Grimalt Gelabert i Rodríguez Gomila (2004).

En general, l'existència de topònims relatius a la vinya respon a la presència tant actual com històrica d'aquest conreu. De fet, una part realment difícil de quantificar d'aquests topònims evoquen la realitat vitícola mallorquina d'un passat no molt llunyà. Segurament una elevada proporció d'aquests noms de lloc són conseqüència de l'omnipresència del cultiu a finals del segle XIX a les àrees planeres de l'illa, tot coincidint amb la febre vitícola prèvia al desastre que suposà l'arribada de la temuda fil·loxera a Mallorca, durant la dècada 1890. Aquesta plaga provocà que gran part de les vinyes mallorquines desapareguessin però que el seu nom, quedàs fossilitzat pervivint encara als nostres dies. Les fonts històriques, orals i bibliogràfiques confirmen aquesta hipòtesi a diversos indrets. A la Marina de Lluçmajor la curolla vitícola que va antecedir l'arribada de l'hemípter adoptà tal proporció que fins i tot s'arrabassaren garrovers i ametllers per sembrar ceps (Rosselló Verger, V.M. 1964). A l'actualitat amb una simple

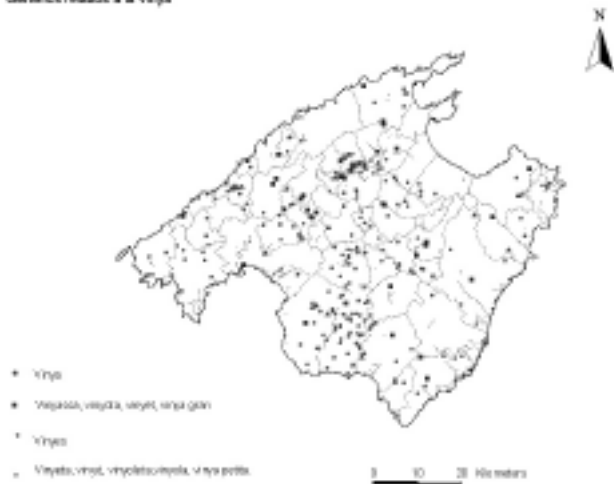
Referències toponímiques a la vinya

passejada per aquests indrets s'aprecia que la presència real del cultiu és molt menor —tot i substancialment apreciable al paisatge— a la que ens apareix al registre toponímic.

Al cas de Sant Llorenç des Cardassar, una de les poques referències a les vitícies per excel·lència, indica la seva presència en temps passats o un indret actualment amb arbrat (Grimalt Gelabert, M.; i Rodríguez Gomila, R.; 2004). A Selva sabem per tradició oral que molts dels topònims designants del cultiu són la reminiscència d'un passat esponsorós truncat per la fil·loxera.

Genèrics relacionats a la vinya

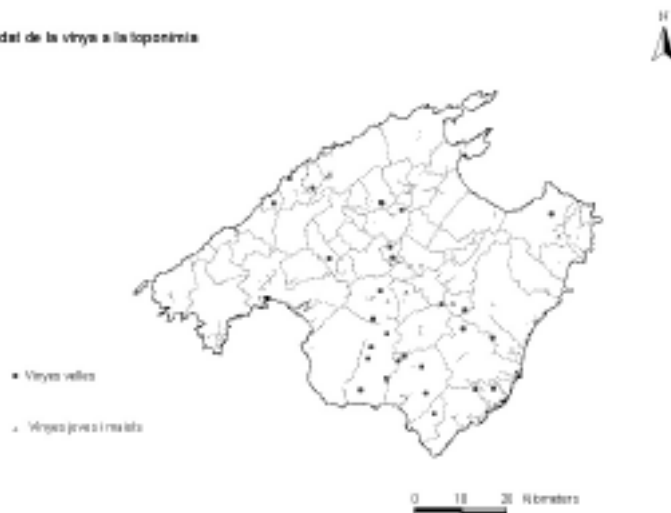

Per a comentar les implicacions paisatgístiques que aporten tot el conjunt de genèrics i determinants anunciats anteriorment s'han elaborat una sèrie de mapes temàtics on es representa per categories la distribució geogràfica dels topònims. El primer dels trets analitzats és la dimensió de les parcel·les (mapa 2). És sabut que històricament el cultiu de la vinya ha anat lligat a la petita propietat o a parcel·les de dimensions reduïdes (Barceló Ramis, G. 1999 citant a Vaquer, O. 1987).

Així, s'ha diferenciat entre aquells genèrics i determinants que manifesten la presència d'una extensió considerable de vinya: *vinya gran*, *vinyassa*, *vinyota* i *vinyet* (23 casos). Aquelles que la designen en plural: *vinyes* (12 casos). Els que simplement incorporen el genèric *vinya* (221 casos) i els que indiquen que la superfície que ocupen els ceps és reduïda: *vinyeta*, *vinyó*, *vinyoleta*, *vinyola* i *vinya petita* (34 casos). Cal advertir que no s'han considerat per a aquesta anàlisi les referències indirectes a la vinya.

La distribució dels genèrics «vinya» en sentit estricte correspon en gran mesura a la mateixa esmentada per les referències generals. És a dir, la franja del territori illenc que va des de Campos a sa Pobla² és l'àrea on la densitat és major. Pel que fa als noms de lloc que designen

L'edat de la vinya a la toponímia

² Jaume Binimelis Sebastián a la seva Tesi doctoral designa la franja que va des de Campos a sa Pobla com l'*arc agrari* ja que és l'àrea on l'agricultura de secà, encara als anys 90, tenia major presència sobre el territori. És lògic per tant, trobar-hi una densitat destacable de referències a la vinya.

espais vitícoles en augmentatiu o que incorporen el genèric «gran» apareixen concentrats al corredor Palma-Alcúdia —regió tradicionalment vitícola— en una clara referència a la importància del cultiu en aquesta àrea de transició entre el Pla i la Serra, també coneguda amb el topocultisme Raiguer.

Si la recerca se centra en la forma minoritària *vinyes* (12 casos), es constata que és un genèric absent al Migjorn de Mallorca, però ben representat al Raiguer.

En canvi, aquells topònims que indiquen la presència de vinyes de petites dimensions, és a dir, els introduïts per algun dels genèrics mencionats o que estan acompanyats pel determinant «petita», es concentren a tres localitzacions concretes.

En primer lloc la Marina de Lluçmajor, que cal recordar que precisament és una de les àrees de l'illa amb major densitat de fitopònims vitícoles, en segon lloc el sector septentrional del corredor Palma-Alcúdia i, finalment, el vessant marítim del terme de Valldemossa, àrea, aquesta darrera, famosa temps enrera per estar especialitzada en la producció de malvasia. Aquesta distribució de genèrics diminutius pot tenir una estreta relació en l'atomització de la propietat agrària d'aquests indrets, el que limita l'extensió de les parcel·les de cultiu a un espai on la vinya és sembrada als vessants marjats. De fet, en aquest darrer indret, gran part dels fitopònims són fòssils, ja que pareix a ser que la vinya ja fa força temps que gairebé desaparegué del seu paisatge amb una decadència que inicià la plaga d'*oidium tuckeri*, coneguda popularment amb el nom «cendrada» als anys 50 del segle XIX.

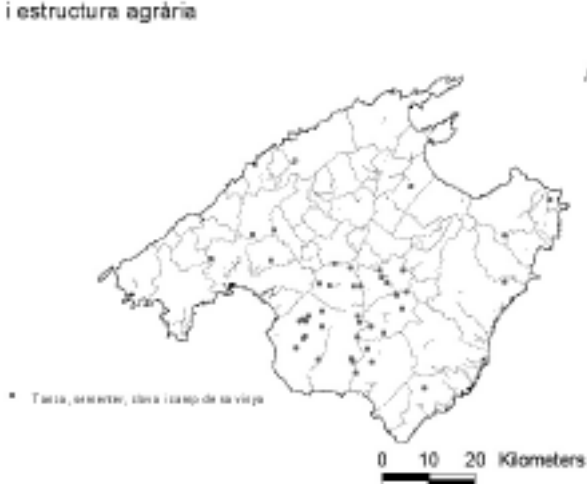
Una altra de les característiques de la vinya que apareix descrita als topònims és l'edat de sembra dels ceps. Termes d'aquesta mena, com *vinya vella*, *vinya jove* o *mallol* es troben citats en 45 ocasions al corpus toponímic utilitzat. La lectura de la seva localització geogràfica (**mapa 3**) il·lustra en certa mesura el dinamisme del cultiu a l'illa de Mallorca. Aquells topònims que incorporen el genèric vella es distribueixen a grans trets per l'*arc agrari* abans esmentat. Per altra banda, les vinyes joves i els mallols se concentren majoritàriament al Pla de Mallorca, en concret als municipis de Vilafranca, Santa Eugènia, Montuïri i Algaida, mentre que a la resta de l'illa les referències són certament limitades. De l'anterior se n'extreu la conclusió que la tradició viticultora del sector esmentat en darrera instància es prou consolidada dins el paisatge per la presència de vinyes d'una certa edat, presumiblement sembrades durant l'expansió vitícola dels anys 30 del segle XX.

Cal puntualitzar que la vinya s'ubica a parcel·les de reduïdes dimensions, en un paisatge dominat pel cereal i l'arbrat de secà. Dins d'aquest context es pot plantejar la hipòtesi que en certa mesura l'abundància de referències a les vitàcies d'aquest sector vengui donada per l'excepcionalitat del cultiu enlloc de per la seva abundància. És a dir, en aquesta àrea, les vinyes són incorporades al registre toponímic perquè els pagesos tenien necessitat d'anomenar-les en un espai on, com hem dit, dominaven el paisatge altres cultius.

L'anterior realitat territorial contrasta amb la quasi total absència de noms de lloc amb referències explícites a la vinya al triangle Manacor-Felanitx-Porreres que és un dels pocs indrets de Mallorca en què els camps vitícoles han estat i encara són a redols els elements homogeneïtzadors del paisatge i no tenien necessitat de ser anomenades. Per altra banda, el fet que les vinyes joves i mallols ens apareguin principalment a determinats indrets de l'interior de Mallorca es pot explicar per la reactivació en la sembra d'aquest cultiu dels darrers lustres.

La presència d'una cinquantena de genèrics referents a elements de l'estructura agrària que duen la vinya com a determinant presenta igualment una distribució geogràfica sobre

Vinya i estructura agrària

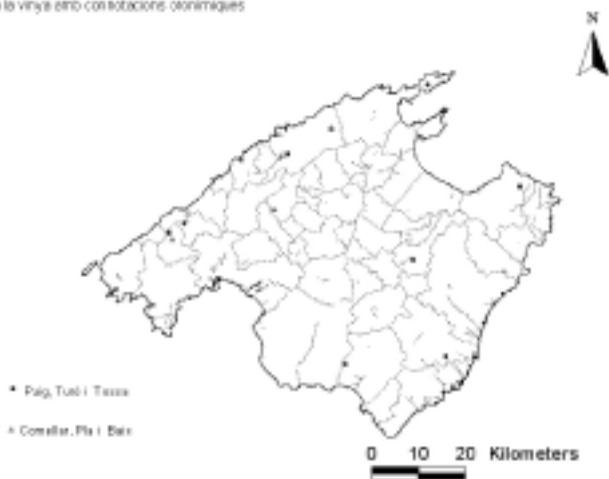
el territori (mapa 4) que es podria qualificar de peculiar. La pràctica totalitat d'aquests noms de lloc són als municipis de Lluçmajor, Porreres, Montuïri, Algaida i Sant Joan.

Es tracta, d'una de les àrees de Mallorca on les tanques i cloves voltades de pedra en sec tenen més protagonisme al registre toponímic. Per tant, és coherent pensar que

aquest mateix fenomen es trobi reflectit a la mateixa toponímia vitícola. Cal considerar altrament, que la presència històrica del cultiu a aquest sector pot generar referències a una activitat vitícola ja no existent i que el determinant de moltes tanques, camps, cloves i sementer no es correspongui amb els cultius que s'hi troben actualment. Al Migjorn de Mallorca des de principis del segle XX, a causa de la destrucció dels ceps provocada per la fil·loxera, hi hagué una sistemàtica substitució de la vinya per l'arbrat de secà (Rosselló Verger, V.M.: 1964) tot i que les reminiscències d'aquest passat vitícola com ja hem mencionat encara hi són presents.

És sabut també, que la vinya antigament ocupava espais agraris accidentats no aptes per a d'altres cultius, ja que les connotacions oronímiques a alguns dels topònims que l'al·ludeixen són igualment presents. Unes connotacions que en la majoria dels casos incorporen un genèric referit al relleu positiu com *puig*, *turó* i *tossa* (11 casos), però que en contades ocasions indiquen la presència de la vinya en un espai de relleu negatiu o neutre com *comellar*, *pla* i *baix* (3 casos). La majoria dels topònims d'aquest tipus els trobam principalment a la Serra de Tramuntana (mapa 5) on el relleu és més pronunciat. A

Referències a la vinya amb connotacions oronímiques

més, els mencionats en primer lloc també són presents a les serres de Llevant (1 cas) i al Pla-Migjorn de Mallorca, un indret on la pràctica d'aprofitar els sectors de pendent pronunciat per sembrar-hi vinya tradicionalment ha estat extensa fins al segle XIX (Roselló Verger, V.M. 1964).

A MANERA DE CONCLUSIONS: ELS DIFERENTS PAISATGES VITÍCOLES MALLORQUINS A PARTIR DE LA TOPONÍMIA

De la distribució dels fitotopònims que al·ludeixen a la vinya se'n pot deduir l'existència de diferents unitats paisatgístiques on el cultiu sempre és present. Per una banda, trobam una part al Migjorn i al Pla de Mallorca (Llucmajor, Porreres, Algaida, Montuïri i Sant Joan) on la vinya i els topònims referits al cultiu són molts en un paisatge agrari ultraparcelsat i dominat per les tanques de pedra en sec. En aquest espai la vinya té una presència moderada sobre el territori i toponímicament s'utilitza per anomenar unes tanques, cloves o sementers que poden estar o no ocupades actualment pel cultiu però que ho han estat almenys en qualque moment. L'extensió de les parcel·les de vinya a la unitat paisatgística en qüestió no és gran, cosa que explica l'escassetat de topònims en sentit augmentatiu. La toponímia vitícola de l'àrea reflecteix pràctiques agrícoles com la sembra de ceps a espais agraris marginals, si atenem les connotacions oronímiques d'alguns dels noms de lloc de l'àrea.

Al nord del Pla de Mallorca es localitza un segon paisatge vitícola ben diferenciat de l'anterior. Es tracta d'un territori on la vinya com a cultiu no té una presència similar a la de l'àrea anterior i d'això igualment n'és un possible indicatiu el gran nombre de referències que hi trobam. En aquesta àrea però, els noms de lloc referits a les vitacions no van antecedits de genèrics designats de l'estructura agrària a causa de la menor presència de parcel·les tancades.

El Raiguer de Mallorca seria un altre espai vitícola on abunden els genèrics en sentit augmentatiu i parcel·les de grans dimensions destinades a la vinya. De l'anàlisi toponímica es pot afirmar que la incidència de la vinya sobre el paisatge és, almenys visualment, major que en els casos anteriors.

Finalment, es detecta un darrer paisatge amb abundància de topònims vitícoles, es tracta del vessant marítim de la Serra de Tramuntana, amb la seva màxima expressió al terme de Banyalbufar. La presència de genèrics en sentit diminutiu adverteix de la reduïda dimensió de les parcel·les destinades a la vinya. Lògic, si es relaciona amb l'escassa disponibilitat de terres de cultiu d'aquest domini muntanyenc.

Per acabar, cal advertir que dins del corpus toponímic del *Mapa Topogràfic Balear a escala 1:5000* les referències a la vinya al triangle vitícola per excel·lència de l'illa (Manacor-Felanitx-Porreres) són testimonials. L'anterior, sense ignorar criteris qualitius del recull, indueix a pensar, com ja s'ha dit, que l'omnipresència de vinya sigui el factor explicatiu de la inexistència de referències en aquest indret.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, M. A.; MOLL, F. DE B. (1975): *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Palma: Moll.
- BARCELÓ RAMIS, G. (1999): «La difusió del conreu de la vinya en el terme de Llubí a finals del segle XVI i inicis del XVII». *Jornades d'Estudis Locals a Porreres*. Binissalem: Mancomunitat del Pla de Mallorca.
- BINIMELIS SEBASTIAN, J. (1995): *Caracterització, tipificació i pautes de localització de les àrees rururbanes a l'illa de Mallorca*. Tesi Doctoral. Universitat de les Illes Balears. Inèdita.
- BINIMELIS I SEBASTIÁN, J. (1999): «Evolució recent, panoràmica actual i perspectives de futur del cultiu de la vinya a l'illa de Mallorca». *Jornades d'Estudis Locals a Porreres*. Binissalem: Mancomunitat del Pla de Mallorca.
- GRIMALT GELABERT, M.; RODRÍGUEZ GOMILA, R. (2004): «El paisatge de Sant Llorenç des Cardassar a través de la Fitotoponímia». PLANISI GILI, H.; ROSSELLÓ GAIÀ, M. (Coordinadores) *Sobre Onomàstica. Jornades d'Antroponímia i Toponímia (1993-2002)*. Palma: UIB, pàg. 365-378.
- ORDINAS GARAU, A. (2001): *Geografia i toponímia a les Illes Balear: la terminologia geogràfica en els noms de lloc*. Palma: Moll.
- ROSSELLÓ VERGER, V. M. (1964): *Mallorca el Sur i Sureste*. Palma: COCIN.

Aquest projecte ha estat finançat per la Càtedra Alcover-Moll-Villangómez (CAMV).